

Belgeler/Notlar

TRABZON ŞER'İYE SİCİLLERİNDE GEÇEN 'BİTEMİ' KELİMESİ

Fethi Gedikli*

Şer'îye Sicillerinin muhtelifaçılardan önemi inkâr edilemez. Dilimizin tarihi kelimeleri bakımından da bu siciller önemli bir söz varlığı barındırmaktadır. Bunların bir kısmının anlamı kolaylıkla belirlenebilirken, bir kısmının hem okunuşu hem de anlamlandırılışı sorun olmaktadır. Birinci kısma giren ve halk ağzında kullanılan ama yazılı metinlerde örneği bulunmayan “başmal” kelimesi hakkında daha önce bir yazı kaleme almıştık¹. Şimdi de ikinci kısma giren okunuşu da anlamı da kolaylıkla çözülemeyen “bitemi” kelimesini ele almak istiyoruz.

1990'lardan beri ara ara üzerinde çalışmakta olduğumuz 1819 numaralı Trabzon Şerîye Sicilinde bu söz üç ayrı yerde geçmekte idi. Anlamı az çok sezilse de nasıl okunacağı konusu müşkil idi. Biz bunu yazı harekesiz olduğu için ilk anda “bitmi” diye okuduk fakat hiçbir kaynakta bulamadık. Daha sonra aynı yazılışın “betmi” de okunabileceğini dikkate alarak yaptığımız bir aramada Necmettin Aygün'ün aşağıda adı geçecek çalışmasında kullanıldığını görerek heyecanlandık. Fakat birçok kumaş adının devamında yer alan bu kelime, orada bir kumaş adı olarak değerlendirilmişti.

11 Mart 2019 günü Necmettin Aygün ile yaptığımız bir telefon konuşmasında meseleyi konuştuk fakat hem okunuş, hem de anlamı konusunda kesin bir

¹ Fethi Gedikli, “1614 Tarihli Bir Osmanlı Mahkeme Kaydında Yer Alan Başmal Kavramı”, *Argumentum Aylık Hukuk Dergisi*, Yıl 8-9, S. 56, Temmuz-Ağustos-Eylül 1998, s. 437-438.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilimdalı Başkanı, Sadri Maksudi Arsal Hukuk Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü.

kanaata ulaşamadık. Prof. Dr. Necmettin Aygün, bunun üzerine kendi karşılaştığı ve yine Trabzon Şer'îye Sicilinden alınma ancak künyesini belirtmediği bir kaydın fotoğrafını facebook hesabından paylaşarak ne olabileceğini tartışmaya açtı. Kendisine bir cevap verildiğini görmedim. Benim karşılaştığım yerlerde bir kumaş ölçü birimi olarak geçtiğini belirtmiştim. Ama bu, bugünkü ölçü sisteminde neye tekabül ediyordu ve kelime nasıl okunmalıydı? Kumaş satan bazı kimselere de sormama rağmen, bir sonuca varamadım. Doğum yerim olan Akçaabat yerel ağzında da bunu andırır bir sözün kullanıldığını tespit edemedim.

Nihayet 16 Ağustos 2019 Cuma günü sabahı Yaşar Çağbayır'ın sözlüğünde² “bitmi”yi ararken “bitemi”yle karşılaştım. Böylece yıllarca süren arama sona eriyordu. Bu “keşif”ten sonra yaptığım araştırmalarda, aşağıdaki kaynaklarda kelimenin geçtiğini tespit etmiş bulunuyorum:

Burada üzerinde durduğumuz anlamıyla kelimeye ilk yer veren³, görebildiğimiz kadarıyla, Bilal Aziz Yanıkoğlu olmuştur. Yanıkoğlu, *Trabzon ve Havalisinde Toplanmış Folklor Malzemesi* adlı kitabında (İstanbul, 1943, s. 263) “Ek 1 Umumi Sözlük (mahalli tâbirler)” bölümünde “bitemi” için “arşın veya endaze tarzında bez ölçmek için kullanılan ölçünün ismi” açıklamasını yapmıştır. Örnek bir cümle bulmak için kitabı baştan sona gözden geçirdiğimiz halde, kitapta aradığımızı bulamadık. Muhtemelen, yazar sözlüğünü metindeki kelimelerle sınırlı tutmamış, derlediği yöresel kelimeleri ayrıca kitabına eklemiştir.

Orhan Acıpayamlı, *Zanaat Terimleri Sözlüğünde* (Ankara, TDK, 1976, s. 23) “bitemi”yi “Bez ölçmede kullanılan 48 cm.lik bir ölçü”, diye Rize'nin İkizdere ilçesinin Güney beldesinden derlenmiş bir veri olarak değerlendirmiştir.

Kudret Emiroğlu, *Trabzon Maçka Etimoloji Sözlüğünde* (Ankara, Kebikeç Yayınları, 1989, s. 56-57) “bitemi”, “uzunluk ölçüsü birimi. DS bidemi (Maçka)

² Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2007, C. 1, s. 629.

³ Daha önce *Tarama Dergisi: Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları* (Ankara, TDK, 1934, s. 773) sesteş bir kelimeyi kaydetmiştir: Gerçekten, bu eserde “tekml” karşılığı olarak (ar. kemâl'den) “1. tamamlama, bitirme; 2. bütün, eksiksiz” maddesinin 5. karşılığı olarak “Bitemi” (Der: Mesudiye “Giresun”) bilgisi göze çarpmaktadır. Aynı bilgi, “bitemi” maddesi için biraz daha farklı *Derleme Dergisinde* de tekrarlanmıştır: Bitemi zf. tamamen, tamamiyle (Arapköy “Ordu”; Mesudiye “Giresun”). Bkz. *Derleme Dergisi*, İstanbul, TDK, C. 1, 1939, s. 210. Kelime 1957 tarihinde yine TDK tarafından yayımlanan *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisinde* (C. 5, s. 348), *Tarama Dergisindeki* anlamıyla ve bu sefer “tekml” değil “tamamen” kelimesinin karşılığı olarak sıralanan kelimeler arasında geçmektedir: “Bilevi, biregi, bitemi, bitürev, bitürmen, cık, cıkla, cilha, cilis, cilkes, cilla, cille, cilleyi, cilli, cilliy, dibedilik, hepten, kirpeden, zılla.”

arşın kadar bir ölçü, pitemi (Rize, Trabzon) yarım metre boyunda bir uzunluk ölçüsü. Yunanca pithami karış uzunluğu.” açıklamasından sonra, sözün geçtiği mahalli bir maniyi de nakletmiştir: “Tokudum o şali / vur oni bitemiye / Gideyirum Asiye / gel koy beni gemiye.”

Ardından, Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri: Teknikleri, Müesseseleri, İnanç ve Âdetleri*, İstanbul, 2004, C. 5, s. 651’de, muhtemelen O. Acıpayamlı’nın sözlüğünden naklen “bez ölçmede kullanılan 48 cm’lik bir ölçü (Rz)”, biçiminde “bitemi” sözünü kitabına almıştır. Yine aynı müellif, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri: Teknikleri, Müesseseleri, İnanç ve Teknikleri 6 Ulaştırma-İletişim, Mübadele, Ölçü ve Metalurji Teknikleri*, (İstanbul, 2006, s. 365) adlı kitabında, bu kez “pitemi” imlasıyla “Yarım metre boyunda bir uzunluk ölçüsü (Tr, Rz) (DS)” diye yine sözü geçen kelimeye yer vermiştir.

Özhan Öztürk, *Karadeniz: Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul, 2005, C. 1, s. 189’da “bitemi, pitemi” biçimleri için “Bitemi, pitemi is. Osmanlı döneminde keten ölçmek için kullanılan 34.29 cm uzunluğunda ölçü birimi. 20 bitemi bir asma, bir asma ise 10 arşın değerindeydi BY 263, “Dokuttuğum ketanı / Vuralım bidemiye” S 547; pitemi (Trabzon, Rize) SD 1157, AD I.38 < Yunanca pitami AT 236, Karadeniz Rumcası pitami P II 191.

Necmettin Aygün’ün, *Trabzonda Ticaret* (1. bs., Serander Yayınları, Ocak 2005, s. 286) kitabında söz konusu kelime, aşağıdaki ibare içinde ve “betmi” okunuşuyla birçok kez geçmektedir: “...Trabzon piyasasına XVIII. yüzyılda karayolları vasıtasıyla Anadolu’dan gelen mallar şu şekildedir: ...manusa *betmi*, çiçekli *betmi*, alaca *betmi*, çekeleve *betmi*, celis *betmi*, surti *betmi*, germesut *betmi*, senari *betmi*, senari ve germi (*betmi*), ... Görüldüğü gibi, bu yüzyılda Trabzona kara yoluyla Anadolu’dan gelen mallar yün ve pamuk ağırlıklı dokumalardan oluşmaktaydı”⁴.

Profesör Aygün’ün facebook hesabından paylaştığı sicil fotoğrafı incelendiğinde ise kumaş adlarının yanında ölçülerinin ve altlarında da kıymetlerinin belirtildiği görülmektedir. Kabul etmek gerekir ki yazılışın tümü kumaş adı olarak değerlendirilmeye yol açacak biçimdedir. Bununla birlikte kumaş adlarının solundaki “top, arşun, değirmi” gibi ölçü ve sıfatlar “bitemi”

⁴ Necmettin Aygün, *Karadenizden Osmanlı Ekonomisine Bakış*, (Trabzon Sanayi ve Ticaret Odası, Ankara, 2016, C. 1-2) kitabının birinci cildinde (s. 285) “betmi” okumasını sürdürmüş sadece 4. satırdaki ibareyi “manusa bet(i)mi” diye yorumlamıştır.

için de aynı yolda bir akıl yürütmeye yol açabilirdi. Mesela fotoğrafın ilk sırasında 4. madde “Musul top 1 kıymeti(?) 70” yazılıdır yani “1 top Musul bezi, kıymeti 70” demektir. Fotoğrafın beşinci sırasının 2. maddesinde “al çuka arşun ... 1 kıymeti 67” yazılıdır. “Top”, “arşun” kumaş ölçü birimleridir. Burada kumaşların bir de “değirmi” (yuvarlak) diye nitelendiği görülmektedir. Bu fotoğraftaki ürünlerin çoğunun ölçüsü ise “bitemi” ile belirtilmiştir. Fakat hem bitemi hem de arşunun aynı belgede geçmiş olması aralarında miktar farkı olabileceğini düşündürmektedir.

Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*nde, (<https://books.google.com.tr/books?id=a18OAQAAMAAJ>, Ankara, TDK, 2007, c. II, s. 708) bitemi (hlk.) “Uzunluk ölçüsü birimi” (TMES, 56-57) < ET. bi:r+tüm “birden, tamamiyle, büsbütün, toptan” (EUTS, 44) An.ağl.” açıklamasını yapmıştır. Burada iki sesteş kelime birbirine karışmış görünmektedir.

Yaşar Çağbayır (*Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, C. 1, s. 629) da bitemi kelimesini iki ayrı madde başlığı halinde sözlüğüne almış “bitemi 1” için [bit-mek (*tükenmek*) > bit-em-i] {ağız} zf. Tamı; tamamı. [DS] açıklamasını yapmıştır. Bizi ilgilendiren “bitemi 2” için ise [Yun. Pitami {ağız} is. Arşın değerinde uzunluk ölçüsü birimi. [DS] demiştir. Bu bilginin *Derleme Sözlüğü*nden alındığını da [DS] kısaltmasıyla göstermiştir.

Nihayet İsmail Kara (*Güneyce-Rize Sözlüğü*, 2. bs., İstanbul, Dergah Yayınları, 2014, s. 69) da “Bitemi forotiko bezi üretiminde kullanılan 45 cm. uzunluğunda tahta ölçü birimi (forotiko bezinin eni de 45 cm.dir). Forotiko keten demektir.”⁵ şeklindeki açıklamasında bu ölçü biriminin tahtadan yapıldığını ve keten bezi ölçmede kullanıldığını, keten bezinin eninin de 45. cm olduğu ek bilgilerini paylaşmıştır.

Burada 1819 tarihli Trabzon Şer’iye Sicilinde “bitemi”nin geçtiği kayıtları da vermek uygun olacaktır:

⁵ Forotiko: kendiri ipiyle dokunan beyaz bez (Pontos K. S. 166: *fortiko*: keten bezi; Rize A. s. 317; Güneysu, s. 395; KA, s. 379: *feretiko*; İkizdere, s. 176). (forotiko bezi üretmenin bütün aşamaları ve aletler için sırasıyla bk. Çendir, tahta kiliç, kasar, soyka, yumak, tokmak, demir tarak, köfte, uskuli, tomar, ustupi, sarım, roçe, yığ, ağırşak, halayıcça, çelepçe, şina, ağartma, rosi, ifali, hasırlama, anemira, çahra, kalam, rastara, sercilemek, çami, tarak-mitar, istarina, veri, makoç, patiç, salmi). (Akçaabat Kuruçam köyünde çendir: kendir, roçe: reke, ağırşak: ağırşak, çelepçe: kelepçe biçiminde telaffuz edilir. Sercilemek sergilemek’tir. Bk. İsmail Kara, age., s. 196.

v. 2a-5, 26 Muharremü'l-harâm sene 972 / 3 Eylül 1564:

"Kaziyye ikrâr-ı Kurd Kâtib

Vech-i tahrîr-i hurûf budur ki muhtesib kâtibi olan Kurd nâm kimesne meclis-i şer'a gelüp Kalyor bin Kosta nâm dellâlün bey' itdügi *bir top kettânun altı bitemi eksügi olup* kânûn üzre cerîmesi alınmak lâzım oldukda muslihûn tavassutı ile mezbûr Kalyor'dan kırk akça cerîme aldum diyü ikrârı zimmî-yi mezbûr talebi ile kayd-ı sicill olındı fî't-târîhi'l-mezbûr.

Be-mahzar-ı eş-şuhûdu's-sâbık".

v. 63b-2, 11 Nisan 1566:

"Kaziyye ikrâr

Vech-i tahrîr-i hurûf budur ki Nikola Kobalad nâm zimmî Pereşkova Mahlevic nâm zimmîyi meclis-i şer'a ihzâr idüp işbu Pereşkova'ya bundan akdem *doksan bitemi kettân* yumak için virdim idi hâliyâ taleb iderin diyü da'vâ itdükde mezbûr Pereşkova aldum idi ammâ Hamza nâm kimesneye emânetene virdim diyü ikrârı Nikola el-mezbûr talebi ile kayd-ı sicill olındı fî 21 Ramazân sene 973.

Be-mahzar-ı Abdullâh bin Kâsım ve Seyyid Mustafâ bin Alî ve İbrâhîm Çelebi ve Kâtib".

v. 68b-1, 8 Mart 1566:

"Kaziyye ikrâr-ı Fâtıma

Vech-i tahrîr-i hurûf budur ki Aşağahisârda Abdullâh Çelebi mescidi mahallesinde sâkine olan Fâtıma bint-i Abdullâh nâm pîre-zen meclis-i şer'a gelüp vârisi Hamza bin Abdullâh Sakula(?) nâm kimesne muvâcehesinde takrîr-i merâm kılup işbu bâ'isü't-tahrîr sâbıkâ Bâzârbaşı Halîl nâm kimesnenün mu'tekî olan Ahmed bin Abdullâh nâm kimesneyi oğul idünüp beş yüz akça nafaka ve *yüz kırk bitemi bir top kettân* ve yigirmi akça kıymetlü bir kazgan ve bir kîsemi hibe vü temlik idüp mezkûra teslim eyledüm diyü ikrâr itdükde mezkûr Ahmed dahi hâzır olup mukirre-yi mezbûre Fâtıma'yı ikrâr-ı meşrûhında bi'l-muvâcehe tasdik idüp ben dahi alup kabûl [ve] kabz eyledüm diyü ikrâr itdükde sıhhat-i ikrâr ve hibe ve temlike hükm olunup kaziyye Ahmed el-mezbûr talebi ile kayd-ı sicill olındı fî 16 Şa'bânî'l-mu'azzam sene 973.

Be-mahzar-ı Abâcî Hâcî Mustafâ ve Hüseyin Şeyh-i Kazzâzân ve Abâcî Mahmûd bin Abdullâh ve Bayram bin Yâr Ahmed ve Hamza bin Abdullâh Sakula(?)".

Trabzon 1819 tarihli sicilinden alınan üç kayıtta da "bitemi" keten ile birlikte anılmaktadır. Üçüncü kayıtta ise 1 top ketenin 140 "bitemi" olduğu belirtilmiştir.

Yukarıdan beri aktarılan bütün bu bilgilerden "bitemi" ölçü biriminin keten

bez ölçmede Rize ve Trabzon bölgesinde⁶ bilindiği, yazılı kaynaklardan da 16. asrın ikinci yarısından sonra tanıklanabildiği ortaya çıkmıştır. Kelimenin eski alfabemizde “be te mim ye” harfleriyle yazılması ve harekesiz olması sebebiyle acaba “bitemi” yöre ağzında “bitmi” veya “betmi” diye telaffuz edilir miydi sorusu da akla gelmektedir. Ancak yerel sözlükler böyle bir veriyi aktarmadığından, sicillerdeki kelimenin okunuşunu “bitemi” olarak kabul etmek gerekir diye düşünüyoruz. Uzunluğu için verilen rakamlarda da farklılık olduğu gözden kaçmamıştır. Bu, eski bütün ölçüler için az çok karşılaşılan bir durumdur ve aynı adı taşısa da yörelere göre ölçü birimlerinin miktarları değişebilmektedir.

⁶ Yazımızı tamamladıktan sonra, lise WhatsApp gurubumuza sorduğum soru üzerine, eski İçişleri Bakanlarından sayın Sebahattin Öztürk “bitemi”yi Trabzon, Dernekpazarı, Günebakan köyünden 1940 doğumlu babası Abdullah’a sorduğunu ve onun kelimeyi “bithemi” (peltek s ile) diye telaffuz ettiğini ve anlamını da “bir tutam kendir” olarak aktardığını, telefonda (27.09.2019 Cuma günü, saat 20.34 ve 30.09.2019 Pazartesi günü, 15.19) bize bildirmiştir. Kendisine teşekkür borçluyum.